

В. В. Ставнюк

АНАХАРСІС: ФЕНОМЕН ЕЛЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ця стаття є спробою представити погляд на Північне Причорномор'я через призму античної історико-культурної традиції про Анахарсіса. Загальні міркування щодо цього я висловлював на пленарному засіданні «Других Кирило-Методіївських читань»¹, в уже далекому 2007 році. Повернутися ж до означеної теми мене спонукали кількарічні студії моєї студентки Катерини Кумінової, яка щойно і цілком успішно захистила магістерське дослідження «Образ мудрого варвара в античній літературі II–III ст.», а також люб'язне запрошення до співпраці з «Ліброю» Ірини Вікторівни Немченко – моєї одеської колеги.

Неможна сказати, що цей сюжет новий².

¹ Ставнюк В. В. Северное Причерноморье в историко-культурной традиции о семи мудрецах / Материалы докладов международной научно-практической конференции «Вторые севастопольские Кирилло-Методиевские чтения». Севастополь, 2008; див. також: Ставнюк В. «...Анахарсіс, еллін по матері»: Північне Причорномор'я в античній традиції про Семеро мудреців / Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур (IX Дриновські читання). Харків, 2018.

² У вітчизняній історіографії найбільш вагомими дослідженнями з цієї теми, з ґрунтовним оглядом найпоширеніших характеристик Анахарсіса ще й сьогодні залишаються праці Анни Станіславівни Русяєвої (Русяєва А. С. Славетний мудрець – скиф Анахарсіс. К., 2001; Русяєва А. С., Супруненко А. Б. Анахарсіс // Русяєва А. С., Супруненко А. Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-исторические контакты и взаимовлияния). Киев-Комсомольск: Археология, 2003. С. 16-40); Русяєва А. С. АНАХАРСІС // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К., 2003. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Anakharsis>) і Марини Володимирівни Скрижинської (Скрижинская М. В. Скиф Анахарсіс // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 166-172; *она же*. Скифия глазами эллинов. СПб., 2001). Про зустріч Анахарсіса з Солоном див. також мою монографію: Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. К., 2005. С. 136-138. Згадаю тут і роботи молоді дослідниці Катерини

В історії античності взагалі непросто знайти теми, які б не розглядалися у світовій історіографії. Але кожне нове покоління, звертаючись до минулого, нострифікує його, робить його частиною свого досвіду, свого світогляду, свого менталітету. Звернення до минулого не дає людству впасти в нігілістичне безпам'ятство, дозволяє зрозуміти навколишній світ і себе в цьому світі: який цей світ, як він став таким, яким він є сьогодні, як може скластися його доля в подальшому?³ Для нас

Кумінової, особливо ж її магістерське дослідження і статтю «Образи Анахарсіса та Скіла в античній літературі» у віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка (серія «Історія», 4 (139), 2018. С. 41-45). У ґрунтовній радянській та пострадянській російській історіографії див. особливо: Куклина І. В. Анахарсис // Вестник древней истории. 1971. № 3. С. 113-125; там же див. і основну на той час історіографію проблеми. Пізніше до цієї теми звертався С. А. Тахтаджян – безпосередньо в доповіді (див. тези доповіді: С. А. Тахтаджян. Традиция об Анахарсисе // Вестник древней истории. 1985. № 2. С. 209), і, опосередковано, у зв'язку з питанням ідеалізації скіфів в античній традиції (див. його статті: Идеализация скифов: Эфор и предшествующая ему традиция // Проблемы античного источниковедения. Отв. ред. Э. Д. Фролов. М.-Л., 1986. С. 53-68; Знакомство не состоялось // Вопросы литературы. 1986. № 2. С. 251-259; АМАХНОΙ ΣΚΥΘΑΙ Геродота и последующая идеализация скифов Эфором // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. Отв. ред. А. К. Гаврилов. СПб., 1992. С. 43-52). Загальну ж характеристику Анахарсіса в контексті греко-скіфських і греко-варварських зв'язків взагалі дає один з найближчих представників радянського і нового російського антикознавства Ю. В. Андреев (см. Андреев Ю. В. Греки и варвары в Северном Причерноморье (Основные методологические и теоретические аспекты проблемы межэтнических контактов) // Вестник древней истории. 1996. № 1. С. 9). Окремо виділимо тут і статтю О. Подосінова (Подосинов А. В. Мог ли Геродот встретиться в Ольвии с Тимном, наместником скифского царя Ариапифа? // Индоевропейское языкознание и классическая филология. 2014. XVIII. С. 789-793).

³ Див. розвиток цієї тези, серед іншого: Ставнюк В. В. До питання щодо методів у політичній боротьбі за демократизацію афінського суспільства (від реформ Солон до Ефіальта: VI ст. – пер. пол. V ст. //

сьогодні є достатньо очевидним факт, що з найдавніших часів долі народів, що населяли наші землі, найтіснішим чином були пов'язані з античною греко-римською цивілізацією – цивілізацією, яка не тільки перша, але й єдина серед цивілізацій давнини (і чи тільки давнини?), проголосила ідеалом свободу не підданого, але громадянина, і свобода ця стала її характеристичною рисою, її родовою ознакою⁴. Створена в умовах вільного, відкритого, якщо завгодно – громадянського, суспільства, антична культура, в усій її багатогранності, пережила саму античність. Її досягнення стали фундаментом (а в чомусь – і будівельним матеріалом), на якому (і з якого) суттєвим чином вибудовуватиметься властиво європейська цивілізація, і впливи античності у подальшому поступу людства позначатимуться в усі епохи, від європейського середньовіччя, яке часто надто вже категорично протиставляють класичній давнині⁵, і до сьогодні включно: греко-римська античність виступає тим спільним знаменником, до якого продовжують зводитися інтелектуальні пошуки креативних особистостей: лауреат Нобелівської премії 1979 року, «Поет Егейського моря» Одіссеас Елітіс і лауреат тієї ж премії 1992 року, «Поет Карибського моря» Дерек Волконт – тільки для прикладу.

Однією з «вічних» тем, які традиційно розглядаються істориками, філологами, філософами, культурологами і іже з ними, є й тема взаємин еллінів з «варварською» («варварською» в первісному, лінгвістичному значенні цього терміну, з

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 16. 2007. С. 16-21.

⁴ Про свободу як визначальну і головну рису античної цивілізації див., серед іншого, мою статтю (Ставнюк В. В. Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації) // Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. Смоля В. А. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 18-35) і монографію (Ставнюк В. В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. К., 2004. С. 3-7).

⁵ Див. про це детальніше: Ставнюк В. В. Academia Aeterna // Вісник Національної академії наук України. 2018. № 10. С. 3-16 (спеціально – с. 11).

поступовим набуттям ним значення етнічного, географічного і культурного як кореляції та антитези слова «еллін»⁶) периферією античного світу – назагал, і з нашим Північним Причорномор'ям – в особливості. До осмислення опозиції «цивілізація-варварство», «цивілізований-варвар», до пошуків етичного ідеалу в «незіпсованих» цивілізацією «варварів» (варіант – «благородних дикунів») тощо звертаються кращі уми доби античності⁷, християнські автори (від «отців церкви» принаймні починаючи), гуманісти доби Відродження, діячі Реформації (і Контрреформації), просвітники (Жан-Жак Руссо з міфом/теорією про *noble sauvage*⁸, якою так позначилось усе XVIII ст.⁹, а особливо ж часи Французької революції¹⁰) і, щоб не

⁶ Маринович Л. П. Возникновение и эволюция доктрины превосходства греков над варварами // Античная цивилизация и варвары. М., 2006. С. 10.

⁷ Про це, серед іншого, див.: Ставнюк В. В. Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 46-54.

⁸ Див. про це коментар до Hdt. 4.76 W. W. How and J. Wells на ресурсі Perseus Under Philologic: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0028%3Abook%3D4%3Achapter%3D76>

⁹ Назвемо тут лише роман Жана-Жака Бартелемі «подорож юного Анахарсіса до Греції» (Jean-Jacques Barthélemy. Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire), перекладений менш ніж за сто років ледь не всіма європейськими мовами. Див. про цей роман у вітчизняній історіографії особливо: Скржинская М. В. Скифия глазами эллинов. С. 70-71; пор. до цього: Cross A. G. N. M. Karamzin and Barthélemy's 'Voyage Du Jeune Anacharsis // The Modern Language Review. Vol. 100 (2005). P. 147-152.

¹⁰ З колоритною постаттю барона де Клоотса, «Анахарсіса, – за висловом Томаса Карлейла, – з пруської Скіїї», див.: Carlyle Th. The French Revolution. A History / The works of Thomas Carlyle in thirty volumes. Vol. III. The French Revolution. Publ. by Chapman and Hall Limited. London, 1896. P. 31.; пор.: Poulsen Fr. Self-Fashioning and Rhetoric in the French Revolution: Anacharsis Cloots, Orator of the Human Race // Global Intellectual History, 2018 = <https://doi.org/10.1080/23801883.2018.1479976>; див. також:

Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. С. 137 прим. 76.

продовжувати цей перелік¹¹, аж до наших днів включно¹², з максимумом Клода Леві-Стросса: «Варвар – це насамперед той, хто вірить у варварство»¹³.

Ще однією «вічною» темою є й тема «Семи мудреців», «медіатором» між цими темами виступає Анахарсіс.

Для початку – про «Сімох мудреців». Сам канон¹⁴ з'являється в Елладі в найбільш креативний і одночасно кризовий період грецької історії – за часів так званої «архаїчної революції»¹⁵. Серед іншого, для неї характерне народження раціоналістичного типу мислення, спроб зрозуміти і пояснити

¹¹ Про «народження» цієї опозиції див. особливо: Mosley D. J. *Greeks, Barbarians, Language and Contact* // *Antient Society*. 1971. Vol. 2. P. 1-6; Levy E. *La Naissance du concept de Barbare* // *Ktéma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome*. 1984. Vol. 9. P. 5-14. На статтю Едмона Леві зазвичай посилаються чи не всі наступні дослідники, див., напр.: Dubuisson Michel. *Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain* // *L'antiquité classique*. Tome 70. 2001. P. 1-16 = <https://doi.org/10.3406/antiq.2001.2448>; Маринович Л. П. Ук. соч. С. 5-29; Рунг Э. В. Представление персов как варваров в греческой литературной традиции V в. до н.э. // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Вып. 4. СПб, 2005. С. 125-166.

¹² Див., напр.: Сеницын А. А. Греки и монстры: об античной мифологии как занимательной этногеографии (эскиз на тему путешествий и открытий) // *Боспорские исследования*. 2015. № 31. С. 186-213.

¹³ «Le barbare, c'est d'abord celui qui croit à la barbarie», цит. за: Dubuisson. Op. cit. P. 1.

¹⁴ Детально про «Сімох мудреців» див. для загального ознайомлення статтю Отто Барковського в енциклопедії Паулі-Віссови (Barkowski Otto. *Sieben Weise* // *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 2. Reihe. 1923. Bd. II. Hbbd. 4. Sp. 2242-2264), а більш спеціально – фундаментальне дослідження Бруно Снелля (Snell B. *Leben und Meinungen der Sieben Weisen: Griechische und lateinische Quellen*. 4. Aufl. München, 1971). Див. також огляди теми практично в усіх доступних викладах історії античної філософії.

¹⁵ Детальніше розгортання цієї тези див.: Ставнюк В. Щодо змісту «архаїчної революції» в античній Елладі: «поліс заради свободи» / Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. Полтава, 2013. С. 48-66.

причини кризи, знайти вихід із ситуації. Як дуже точно сформулював давно і міцно утверджену в світовій гуманітаристиці констатацію один з несправедливо рідко згадуваних дослідників цієї епохи, «Обрести внутренние душеспасающие устои при внешней зыбкости бытия становится первой психической потребностью. Самые популярные, ходовые творческие жанры этого времени – гномическая поэзия, дидактический эпос, моральные изречения «семи мудрецов». Из семи греческих мудрецов лишь один (Фалес) занимается натурфилософией; остальные бьются над катехизисом человеческого поведения, над кодексом нравственно-правовых заповедей»¹⁶. Серед них – і Анахарсіс (Ἀναχάρσις), якого інколи називають відповідно до латинської традиції Анахарсіс¹⁷ (чи навіть Анахарсій – за іонійською основою, що помітна в формі gen. sing. Ἀναχάρσιος¹⁸). Ось в його-то образі й переплітаються в епоху «архаїчної глобалізації»¹⁹ Еллада і Скіфія, світ грецьких громадянських общин-полісів та їхніх колоній-апоійк – з одного боку, і світ «варварської периферії» Північного Причорномор'я – з іншого.

Відразу зауважимо, що властиво скіфська традиція про Анахарсіса відсутня чи принаймні невідома ані Геродоту, ані іншим античним авторам. За Геродотом, це є результатом свідомого ігнорування (чи свідомого забуття) скіфами свого

¹⁶ Семушкин А. В. Эмпедокл. М., 1985. С. 30-31

¹⁷ Про ім'я «Анахарсіс» див. особливо: Schmid W. Anacharsis // Paulys Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. I. Sp. 2017. Із новіших досліджень, присвячених спеціально Анахарсісу, див. також: Schubert Ch. Anacharsis der Weise: Nomade, Skythe, Grieche // Leipziger Studien zur klassischen Philologie. Band 7. Tübingen, 2010.

¹⁸ Так, напр., у перекладі Hdt. 4.76 Андрія Білецького. Про численні паранаукові «студії», що «плутаються» в нетрях Інтернету, взагалі не йдеться.

¹⁹ Застосування цього терміну з кола дефініцій «світ-системної» концепції стосовно архаїчного періоду в історії античної грецької цивілізації і її периферії належить, здається, О. Сініцину, який, однак, спирається при цьому на праці Ю. В. Андреева та інших антикознавців рубіжних десятиліть ХХ-ХХІ ст. Див.: Синицын А. А. Греки и монстры... С. 196-198, 212.

співплемінника. Так принаймні можна інтерпретувати Hdt. 4. 76. Після короткої розповіді про вбивство Савлієм Анахарсіса «на місці, – так би мовити, – злочину» (той, за обітницею, справляв у Гілеї обряд на вшанування Матері богів, τῆ μητρὶ τῶν θεῶν), Геродот зауважує: «καὶ νῦν ἦν τις εἴρηται περὶ Ἀναχάρσιος, οὐ φασὶ μὲν Σκύθαι γινώσκειν, διὰ τοῦτο ὅτι ἐξεδήμησέ τε ἐς τὴν Ἑλλάδα καὶ ξεινικοῖσι ἔθεσι διεχρήσατο» – «І тепер, коли хтось запитує про Анахарсіса, скіфи говорять, що не знають його; а все через те, що він подорожував (ἐξεδήμησέ²⁰) Елладою і підпав під впливи (διεχρήσατο) чужинних звичаїв» (Hdt. 4. 76. 5). Доконаним фактом у цьому повідомленні «батька історії» (pater historiae: Cic. De leg. 1.1,5), чи навіть її родоначальника (як то розумів колись ще Гегель: «... Herodot der Vater d.i. der Urheber der Geschichte»), є незнання скіфами самого імені «Анахарсіс». Причиною ж такого незнання у Геродота, як це можна зрозуміти з наведеної тільки-но цитати, визначається інтерпретація цього факту, яка навіть і провокує мимовільну (і, звичайно ж, помилкову) асоціацію з «синдромом Герострата»: надто вже спокусливо потрактувати слова Геродота як відлуння якихось чуток про «заборону» скіфам згадувати саме ім'я «зрадника»²¹ батьківських звичаїв і самої батьківщини...

Археологічні «ілюстрації» до розповіді Геродота (як то відкриття святилища Матері богів в Ольвії, що існувало вже на час можливого життя Анахарсіса²²) ситуацію зі скіфською традицією не рятують: вони можуть слугувати певним аргументом на користь історичності Анахарсіса (точніше, того, що можна назвати «анахарсизмом» – взаємосприйняттям еллінами скіфів і «колективної Скіфії», і, відповідно, скіфами

²⁰ Таке значення дієслова ἐξεδήμησέ вибрано у французькому перекладі цього місця з Геродота (avait voyagé), звідки, очевидно, ідея назви згаданого вище роману Бартелемі.

²¹ Тут я обмежуся посиланням на доповідь на «Каразінських читаннях» Катерини Кумінової, науковим керівником якої я тоді був: Кумінова К. До питання про причини вбивства Анахарсіса / Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків, 2017. С. 44.

²² Русяєва А. С. Анахарсіс. С. 54-55.

еллінів і «колективної Еллади»), але не підтвердженням його «знаності» у скіфському суспільстві (за всієї умовності цього терміна), включення його до кола стійких символів історичної пам'яті скіфів (питання про яку теж сьогодні ще в достатній мірі не опрацьоване²³).

Не рятує ситуацію зі скіфською традицією й «argumentum a Tumea» – заключний пасаж з цієї розповіді у Геродота (Hdt. 4.76.6), в якому він, посилаючись на Тімна, зауважує: ὄς δ' ἐγὼ ἤκουσα Τύμνεω τοῦ Ἀριαλεῖθεος ἐλίτρολον.

Перше утруднення пов'язане з самою особистістю цього персонажа. Не вдаючись у дискусію щодо зустрічі Геродота з Тімном, зауважу, що найпереконливішою здається точка зору тих дослідників, аргументи яких розвивали А. Русяєва і, дещо згодом, О. Подосінов²⁴. Цілком прийнятним здається і розуміння останнім можливих значень вжитого тут ἐλίτρολος: не «опікун», «представник», «намісник скіфського царя в Ольвії» чи «начальник гвардії скіфського царя»²⁵ (тобто визначення, що ґрунтуються на варіантах, пропонованих у словнику LSJ

²³ Пор. до цього, однак, справедливе зауваження А. І. Іванчика щодо важливості врахування можливих скіфських фольклорних і епічних джерел при прочитанні четвертої книги Геродота у рецензії на коментар перших чотирьох книг Геродота, про який ітиметься далі (Ivanchik A. Book Reviews / Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 14. 2008. P. 199).

²⁴ Подосінов А. В. Ук. соч.

²⁵ Див. про ці версії короткий огляд у: Подосінов А. В. Ук. соч. С. 789-790. Додамо до цього переліку ще й якогось невизначеного «agent for the Scythian king in the factory at Olbia» в згаданому вже коментарі У. У. Гау і Дж. Уелса до Hdt. 4.76; «... the commercial agent of the Scythian king Ariapithes, lived in Olbia full-time in the fifth century» (Parmenter Chr. S. Journeys into Slavery along the Black Sea Coast, с. 550-450 ВСЕ // Classical Antiquity. 39. № 1. 2020. P. 79 = doi:10.1525/ca.2020.39.1.57.); «брата чи близького родича дружини-істріянки Аріапіфа» у дослідженні А. С. Русяєвої (Русяєва А. С., Супруненко А. Б. Анахарсис. С. 51). Перелік залишається відкритим, як залишається відкритим і питання щодо історичності зустрічі Геродота з Тімном, історичності самого Тімна і статусу цього Тімна стосовно Аріапейта.

(Лиддела-Скотта-Джонса на ресурсі Персея²⁶), а радше «послідовник, прибічник» Аріапейта²⁷. Останнє цілком співвідноситься з семантикою самого терміна «ἐπίτροπος» і його складових: іменника τρόπος з широким спектром значень (напрямок; спосіб, спосіб дії; манера, лад; характер, удача; звичай, звичка) і продуктивного префікса ἐπί- (який може, в т.ч., означати відношення, залежність, причетність, посаду тощо)²⁸. Цілком прийнятним, як на мене, є, отже, потрактування Тімна як такого, що якимось чином «причетний» до самого Аріапейта чи до його справ в Ольвії – його, звичайно, не проксена²⁹, але «довіреної особи», у можливому діапазоні значень цього поняття в умовах елліно-скіфських відносин архаїчної і ранньокласичної доби. Радше за все, Тімн, якщо й дійсно існував³⁰, був елліном-ольвіюполітом і уточнював у розмові з Геродотом (якщо ця розмова взагалі відбувалася³¹) відомі йому із спілкування зі скіфами (хай навіть із Ареапейтом!)

²⁶ Основний з них для ἐπίτροπος у Hdt. 4.76 визначається «trustee, guardian», з можливим розумінням його як метафоричне «guardian, protector», а для ἐπίτροπος назагал – «one to whom the charge of anything is entrusted, steward, trustee, administrator» із можливими значеннями «steward, messman; procurator; governor, viceroy; executor».

²⁷ Подосинов А. В. Ук. соч. С. 792, з посиланням на: A Commentary on Herodotus Books I-IV. David Asheri, Alan Lloyd, and Aldo Corcella. Edited by Oswyn Murray and Alfonso Moreno. Oxford University Press, 2007. P. 637, де, до речі, міститься посилання на: Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989. С. 103–104: «Tymnes was a 'henchman' of the Scythian king Ariapeithes ..., and it is likely that Herodotus met him in Olbia, though this is not explicitly stated (see Vinouadov. pp. 103–4 ...).

²⁸ Так у словнику: Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Т.2. М., 1958. С. 398.

²⁹ У тому, хоча би, сенсі, як то передає традицію Лаерцій: Анахарсис приходиться до Солона з наміром стати його ксеном – ξένος ... γενέσθαι (Diog. Laert. 1.8).

³⁰ Сумніви щодо цього див. особливо: Подосинов А. В. Ук. соч. С. 789–793.

³¹ Див. аналіз точок зору: Подосинов А. В. Ук. соч.

генеалогічні подробиці еллінських (не скіфських!) версій про Анахарсіса.

Друге ж утруднення тут пов'язане з тлумаченням початкового «ὡς δ'». А. Білецький пропонує перекладати його як «проте» («Проте мені розповів Тімн...»); подібно, «but» («But according to what I heard from Tymnes») і в англійському перекладі А. Д. Годлі на ресурсі «Perseus Under Philologic»³². У кращому з російських перекладів «Скіфського логоса»³³ пропонується «а как» («А как я слышал от Тимна...»)³⁴. В усіх цих варіантах більш-менш точно передається відтінок уточнення щодо розказаної раніше історії про грецьку подорож Анахарсіса і його кончину – Тімн додає до вже відомої Геродоту історії про скіфського мудреця вже зауважені вище генеалогічні подробиці, з яких історик сам (сам!) робить висновок: Анахарсіс, виявляється, був убитий своїм братом! – Цілком в дусі переказів про довгу чергу інших братовбивств, переказів, таких цікавих для потенційної аудиторії Геродота.

Заради цієї «родзинки» історик рішуче відмахується від версій інших, поширених у грецькому світі. І хоч далі у нього йдеться тільки про історію, почуту від лакедемонців, з попереднього її розгляду цілком, на мій погляд, зрозуміло, що Геродот в Ольвії (про «Скіфію» як таку у нього взагалі не йдеться) тільки уточнює окремі подробиці відомих йому щонайменше не в одному варіанті історій про скіфського мудреця; грецьких історій, з яких і розпочинається відтепер уже безперервна антична традиція про Анахарсіса. Скіфського мудреця, як феномена еллінської, але не скіфської культури.

³² Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

³³ Ми цілком поділяємо таку оцінку О. Подосінова (Подосинов А. В. Ук. соч. С. 789).

³⁴ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. М., 1982. С. 129.